

UOT 94 (479.24)**QƏDİM VƏ İLK ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA
GEDƏN ETNO-SİYASİ PROSESLƏR ZƏMİNİNDƏ AZƏRBAYCAN
XALQININ TƏŞƏKKÜLÜ PROBLEMİNƏ DAİR****N.N.XASAYEV, B.M.CƏLALZADƏ****Sumqayıt Dövlət Universiteti****celalzade.92@mail.ru**

Azərbaycan tarixşünaslığının bu günə qədər diskussiya doğuran problemlərindən biri etnogenezlə bağlıdır. Azərbaycan xalqının etnik təşəkkülünün e.ə. IV-III əsrlərdə başlanmasına dair yekdil fikirin formalaşması Vətən tarixşünaslığında öz həllini tapsa da, xalqın təşəkkül prosesinin başa çatması ilə bağlı fikir ayrılığı bu gün də davam etməkdədir. Bu istiqamətdə formalaşmış birinci baxış bucağı tərəfdarlarının fikrincə Azərbaycan xalqı yerli türk soylu əhali ilə qədim və erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycana axın edən türk qövmələrinin qaynayıb - qarışması nəticəsində türkçülük elementi əsas olmaqla b.e-nin VII əsrinin II yarısı-VIII əsrinin I yarısında təşəkkül prosesini başa çatdırmışdır. İkinci konsepsiya tərəfdarları isə xalqın etno-siyasi təşəkkülünün başa çatmasını səlcuqların XI-XII əsrlərdə Azərbaycana yürüş etməsi ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Məqalədə yazılı qaynaqlara, tarixi-etnoqrafik ədəbiyyata istinad etməklə birinci tarixi baxış bucağının daha düzgün olması qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: türk, etnos, xalq, toplum, konsepsiya, baxış bucağı

Əsası XIX əsrin I yarısında böyük mütəfəkkir A.Bakıxanovun yazdığı “Gülüstanı-İrəm” əsəri [1] ilə qoyulan Azərbaycan tarixinin və tarixşünaslığının öyrənilməsi istiqamətində bir çox işlər görülsə də, həllini tapmamış, boşluq yaradan, aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən bir sıra problemlər hələ qalmaqdadır. Sovetlər dövründə Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinin öyrənilməsi zamanı bir çox məsələlər kimi etnogenez problemi də təhrif olunmuş formada işlənilmişdir. Nəticədə, bünövrəsi XX əsrin əvvəllərində qoyulub Azərbaycan xalqının soykökünü böyük türk birliyindən sapındırmaqla fars-İran mənşəliliyə yönəldən tarixi baxış bucağı sovetlər dönəmində uzun müddət dominantlıq etmişdir. Yalnız XX əsrin 60-70-ci illərində qəsdən təhrif olunmuş bu tarixi baxış bucağına alternativ, xalqın etnik təşəkkülündə türkçülük istiqamətinə üstünlük verən yeni bir konsepsiya meydana çıxmışdır. XX əsrin 70-ci illərində formalaşmağa başlayan yeni tarixi baxış bucağı Moskvaya sərf etmədiyindən Sovetlər birliyinin süqutuna, Azərbaycan xalqının öz siyasi mütəqilliyini bərpa et-

məsinə qədər daim basqı altında qalmış, hakim konsepsiyaya çevrilə bilməmişdir. Yalnız müasir Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu Ümummilli Lider H.Əliyevin “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam” [2] sözlərini böyük iftixar hissi ilə bütün dünyaya bəyan edib “Azərbaycançılığ”ı dövlət prinsipinə çevirməsindən sonra ikinci tarixi baxış bucağı önə çəkilməmişdir. Bununla da, ölkə başçısı Heydər Əliyevin Azərbaycan tarix elminin inkişafına yönəlmiş böyük diqqət və qayğısı sayəsində etnogenez probleminin düzgün həlli istiqamətində də əsaslı addımlar atılmağa başlanmışdır.

Müasir vətən tarixşünaslığında e.ə. IV əsrin sonu - III əsrin başlanğıcında ölkənin cənubunda Atropatena, şimalında isə Albaniya dövlətlərinin meydana gəlməsi ilə eyni vaxtda xalqın təşəkkülü prosesinin başlanmasına dair yekdil bir fikir formalaşmışdır [3, 431]. Lakin Azərbaycan xalqının və Azərbaycan türk dilinin təşəkkül prosesinin nə vaxt başa çatması ilə bağlı fikir ayrılığı nəinki ali və orta məktəb dərsliklərində çəşnəlik yaradır, elm aləmində mübahisələrə, polemikalara yol açır, hətta yenidən milli oyanış dövrünü yaşayan sadə Azərbaycan xalqını da narahat edən, həllini tapmamış həlli vacib məsələrdən biri kimi bu gün də gündəmdə qalmaqda davam edir. Konkret olaraq həllini tapmamış bu mühüm problemlə bağlı vətən tarixşünaslığında, əsasən, aşağıdakı iki tarixi baxış bucağına üstünlük verilməkdədir.

Birinci konsepsiyanın təmsilçiləri görkəmli tarixçi alim Z.Bünyadovun yanaşmasına istinad edərək [4, 171-172] Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesinin b.e.-nin VII əsrinin II yarısı-VIII əsrin I yarısında türkcülük əsas olmaqla qəti şəkildə başa çatması fikrini irəli sürürlər [5, 228]. Milli tarixşünaslıqdakı digər konsepsiyanın tərəfdarları isə tarixçi İ.Əliyevin mövqeyindən çıxış etməklə, xalqın təşəkkül prosesini bir neçə əsr sonraya - oğuz əsilli səlcuq türklərinin Azərbaycanda ağalığ dövrünün başlanması zamanına aid edirlər [6, 14-26]. Qeyd edək ki, ikinci konsepsiyanın əsasını XX əsrin əvvəllərində İran tarixçisi Ə.Kəsrəvi [7, 20-24] qoysa da, onu inkişaf etdirib doqmaya çevirmək istəyənlərdən birincisi, görkəmli rus sovet tarixçisi və şərqşünası V.V.Bartold olmuşdur. O, yanlışlığa yol verərək ikinci konsepsiyayı əsas götürüb Cənubi Azərbaycanda yaşayan aborigen əhalinin irandilli, Şimali Azərbaycanda tarixən məskulaşan əhalinin isə Qafqaz-İber dil ailəsinə aid etdiyi arandilli olması fikrini irəli sürmüş, səlcuqların gəlişindən sonra hər iki etnosun zorla türkləşdirilməsi rəyinə gəlmişdi [8, 775-777].

Vurğulayaq ki, birinci baxış bucağına dayaq duranlar haqlı olaraq Azərbaycan ərazilərində hələ e.ə. III minillikdən türksoyluların əksəriyyət təşkil edib yaşamaları fikrini yazılı qaynaqlara, yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən aşkar olunmuş antropoloji, arxeoloji, etnoqrafik materiallara istinad etməklə əsas götürürlər [9, 162-174]. E.ə. VII əsrin I yarısında Şimali Qara dəniz sahillərindən türk kultürünün daşıyıcıları olan kimmer, sak (skif) tayfaları kütləvi şəkildə ölkəyə axın edib, demək olar ki, bütün Azərbaycan ərazilərini öz nüfuz dairəsi altında birləşdirən Sak çarlığını yaratmışdılar [10, 2]. Haşiyə olaraq qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar qıpçaqların soykökünün kimmerlərə gedib çıx-

ması fikrini də irəli sürürlər [11, 278]. Bu, tarixi dəlillər bəhs edilən dövrdə Şimali Qafqaz, Ön Asiya, İran və Cənubi Qafqaz ərzilərində türk etnik amilinin önə çıxmasına bir sübutdur. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu mühüm amil tarixi ədəbiyyat, yazılı qaynaqlar, arxeoloji və etnoqrafik materiallar vasitəsilə də, müasir dövr tarixşünaslığında real təsdiqini tapmaqdadır.

Türk etnik amili e.ə. I minilliyin son yüzilliyində Azərbaycan ərazilərində yenidən güclənərək önə çıxır. Bu tarixi ictimai-siyasi proses Böyük Hun (və ya Şərqi Hun) imperatorluğunun daxili və xarici ixtilaflar üzündən zəifləməsi ilə birbaşa bağlıdır [12, 322-331]. E.ə. II əsrin 90-cı illərindən etibarən Böyük Çin imperatorluğunu uzun müddət özündən asılı hala salıb onu bac-xərac ödəməyə məcbur edən və bütün irili-xırdalı türk siyasi idarəçiliklərini bir araya gətirməklə Sibirdən Sakit okean sularına qədər uzanan ərazilərdə şəriksiz söz sahibinə çevrilən Böyük Hun imperatorluğu e.ə. 58-ci ildə hərbi-siyasi cəhətdən zəifləyərək parçalanmaya məruz qalır. Nəticədə məkrli Çin diplomatiyası ilə barışmayıb, çin asılılığını özünə sığışdırmayan əksər türk qövmlərinin miladi tarixinin əvvəllərindən etibarən Şərqdən Qərbə doğru güclü və arasıkəsilməz axını başlayır. Onlar Qərbi Avropanı fəth etdikdən sonra doğma bildikləri Azərbaycana qədər gəlib çıxmışdılar. Bu etnosiyasi köçətmələr regionda, türkçülüğü daha da qüvvətləndirən Kuşan türk dövlətinin, Kanq türk çarlığının, Sasanilər dövlətini uzun müddət özündən asılı hala salmış Ağ Hun (Eftalitlər) xaqanlığının [13,143-160] yaranması ilə müşayiət olunmuşdu. Bu isə öz növbəsində I Göytürk imperatorluğunun banisi Bumin xaqanın qardaşı İstəminin regionda əsasını qoyduğu Qərbi Göytürk imperatorluğunun, Böyük Bulqar türk xaqanlığının və Xəzər xaqanlığının yaranmasına da səbəb olmuşdu [14, 67-92].

Yuxarıda adlarını göstərdiyimiz qövmlərin qədim türk yurdu Azərbaycanda qohum tayfalarla rastlaşarkən burada qaynayıb-qarışmaqla möhkəmlənərək qalmağa üstünlük vermələri amili başa düşüləndir. Əlbəttə ki, türk toplumlarının digər regionlardan fərqli olaraq, Azərbaycanda daimi məskən salmağa üstünlük vermələri faktı ilk növbədə, yerli əhali ilə eyni etnik mənşəyi, vahid bir antropologiyayı, dili, dini-ideoloji yaxınlığı və ortaq tarixi keçmiş bölüşdürmələri ilə birbaşa bağlı idi [15, 33-34]. Əbəs yerə deyil ki, görkəmli türkoloq, tarixçi alim kimi tanınan L.Qumilyov qədim etnosların daş dövrünün sonu-tunc dövründə formalaşarkən dil və kültür birliyini əsas götürmələri fikrini irəli sürür [16, 18]. Türk qövmlərinin Azərbaycanda möhkəmlənib qalmasına şərait yaradan əsas amillər sırasına, dil birliyindən və kültür birliyindən savayı, ölkənin heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradan mülayim-subtropik iqlim qurşağında yerləşməsi faktını da daxil etsək, heç də yanılmırıq. Digər tərəfdən düşmən hücumlarından müdafiə olunmaq üçün regionun əlverişli strateji mövqedə qərar tutması amili də gəlmə türk etnoslarının Azərbaycanda möhkəmlənib qalmasına münbit şərait yaratmışdı.

Unutmaq olmaz ki, türklər ovçuluq istehlak təsərrüfatı əsasında formalaşan maldarlıq istehsal təsərrüfatını özlərinin əsas məşğuliyyətlərinə çevirmişdilər. Elə bu səbəbdən də tayfa, tayfa ittifaqı və tayfa konfederasiyası kimi forma-

laşdıqdan sonra hələ Eneolitin sonu-tuncun əvvəlindən başlayaraq artıb-çoxalan mal-qara sürülərini çöl şəraitində bəsləmək üçün Şərqdən-Qərbə (və ya əksinə) Şimaldan-Cənuba (və ya Cənubdan-Şimala) doğru dünyanın dörd bir tərəfinə yürüşə çıxmanın, köçətmənin əsasını qoyanlar da türk elləri olmuşdur. Bu mühüm amil erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycana gələn türk qövmlərinin bəzilərinin vaxtı ilə buradan öz mal-qara sürüləri ilə köçüb-getmələri ehtimalını da irəli sürməyə imkan yaradır. Bu ehtimal isə özlüyündə onların bəzilərinin tarixin müəyyən qatlarında Azərbaycanda formalaşaraq, məşğuliyyətləri, bu və ya digər səbəblər üzündən doğma yurdu tərk edib başqa yerlərə hərəkət etmələri, bir müddətdən sonra isə yenidən vətən sevgisini əsas götürüb möhkəmlənib qalmaq üçün geriye dönmələri fikrini deməyə də bizə imkan yaradır. Azərbaycanda köçmə maldarlığın inkişafına şərait yaradan, subalp çəmənliklərinin, bolşirəli yaylaq və qışlaq xarakterli otlaq sahələrinin olması, şirin sulu bulaqların və çayların mövcudluğu, türklər üçün ənənəvi maldarlıq sahəsi olan qoyunçuluğun inkişafı üçün qışın mülayim keçməsi amilləri də qohum qövmlərin burada möhkəmlənib qalmasına şərait yaradan mühüm şərtlər sırasında yer alır. Nəticədə, gəlmə türksoylu toplumlar erkən orta əsrlər dövründə regionda çoxluq təşkil etməklə kompakt halında yaşayan yerli türkdilli əhali ilə qaynayıb-qarışaraq Azərbaycanda dominantlıq edən türk etnosunun və Azərbaycan türk dilinin formalaşması prosesini başa çatdırmışdılar.

Məsələyə etnosiyasi aspektdən yanaşdıqda burada maraq doğuran məsələlərdən biri türk qövmlərinin erkən orta əsrlər dövrünə Azərbaycana böyük axını zamanı yerli əhalinin heç bir müqavimətinə rast gəlməməsi amili ilə bağlıdır. Biz nə ilk orta əsr yazılı qaynaqlarında, nə tarixi-arxeoloji materiallarda, nə də etnoqrafik tədqiqatlarda bu istiqamətdə hər hansı ümummüqavimət hərəkətinin yüksəlməsi tarixi faktına rast gəlmirik. Problemə digər rəkursdan yanaşılıb Azərbaycan əhalisinin ən qədim dövrlərdən yadelli hücumlarına qarşı necə ciddi müqavimət göstərməsinin və bu müqavimət hərəkətlərinin davamlı olub tarixi qaynaqlarda öz parlaq əksini tapmasının isə şahidi ola bilərik [17, 20-21]. Bu mühüm amil də ilk orta əsrlər dövrünə təsadüf edən böyük türk axınları zamanı Azərbaycanın yerli əhalisinin əksər hissəsinin türklər olmasını deməyə imkan verir. Fikrimizi dəstəkləyən digər mühüm amil odur ki, gələnlərin əksəriyyəti yerli əhali ilə qohum etnik mənşəyi, oxşar etnik dili, simaca eyni antropoloji görkəmi və türksoylular arasında yayılmaqla dərin köklərə malik vahid allaha tapınan tanrıçılıq dinini bölüşdükdələrinə görə siyasi müqavimətlə üzləşməmiş, ikincilərdən isti münasibət, xoş üz görmüşlər. Elə bu səbəblərdən də yerli türk obalarında məskən salmaqla eyni taleyi yaşamağa üstünlük vermişlər. Zaman-zaman biri-birinə qız alıb verərək ailə-nigah münasibətlərini, qohumluq əlaqələrini dərinləşdirməklə, ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslərin fəal iştirakçılara çevrilməklə, eyni kultürün daşıyıcısı olmaqla asanlıqla qaynayıb qarışaraq Azərbaycan türk dilinin və Azərbaycan türk xalqının formalaşması prosesini hələ erkən orta əsrlər dövrünün sonunda müvəffəqiyyətlə başa çatdırmışdılar .

Əlbəttə, etnosiyasi və etnolinqivistik proseslərin Azərbaycanda başa çatmasında vahid din amilinin rolunu da unutmamaq olmaz. Belə ki, Azərbaycan ərazilərində paxlıq və mənəviyyat dini olub VII əsrin 40-cı illərindən etibarən yayılmağa başlayan islam dini bu problemin həllində az rol oynamamışdı. Heç də təsadüf deyil ki, islam dininin daşıyıcısı kimi tanınan Ərəb Xilafəti Albaniyanın coğrafi cəhətdən strateji, (ipək yolu ilə bağlı) torpaqlarının münbit və suvarılan olduğunu bilərək, islam dininin yayılmasını burada çox kəskin və sürətlə həyata keçirmişdilər [18, 8]. Azərbaycanın cənubunun da mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətini, son dərəcə əlverişli ticari-iqtisadi zonada qərar tutması amillərini nəzərə alan Xilafət burada da islamlaşmanı tezliklə başa çatdırmağa üstünlük vermişdi. Türk toplumlarında hələ qədim dövrlərdən vahid ilahi qüvvəyə - "Tenqri"yə ("Tanrı"ya) inamın üstün olması və islam dinin də öz növbəsində tək yaradana tapınmanı təbliğ etməsi amili də bütöv Azərbaycanda müsəlmançılığın yayılması prosesinin ilk orta əsrlər dövrünün sonunda başa çatmasına təkan vermişdi. Bununla Azərbaycanda əksəriyyət təşkil edən türksoylu əhali vahid bir dinə-islama qail olmaqla da, bir araya gəlmiş, öz təşəkkül prosesini erkən orta əsrlər dövrünün sonuna qədər mənəviyyat birliyi baxımından belə başa çatdırmışdı.

Bu gün Azərbaycan toponimikasında ilk orta əsrlər dövründə meydana gəlməklə çoxsaylı türk qövmlərinin adlarını özündə əks etdirən oykonim və oronimlərin əksəriyyət təşkil etməsi amili də türk toplumlarının ilk orta çağlardan Azərbaycana yeni və güclü axın edərək daimi məskunlaşmalarından xəbər verir [19, 19-32]. Deməli, Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü prosesi həqiqətən də türkçülük elementi əsas olmaqla, I konsepsiya tərəfdarlarının söylədiyi kimi, ilk orta əsrlər dövrünün sonunda başa çatmışdı. Sivilizasiyalı toplumlar, siyasi birliklər və güclü impertorluqlar yaratmaqla dünya tarixinə düşmüş türklərin-II konsepsiya tərəfdarlarının təbirincə desək, "sivilizasiyadankənar-barbar" qövmlərin, Azərbaycanda ilk məskunlaşmalarını və regiona qarşısızalmaz böyük qaydıqlarını, yürüşlərini XI-XII əsrlərlə bağlamaq heç bir tarixi həqiqətə söykənmir. "Azərbaycan türk xalqı, Azərbaycan türk dili regionda zorakı yolla, yerli aborigen əhalini assimilyasiyaya uğratmaqla möhkəmləndi" tezisini irəli sürmək üzdənirəq qonşularımızın (ermənilərin) və onlara havadarlıq edənlərin dəyirmanına su tökməkdən başqa heç nəyə yaramaz [20, 27]. Əlbəttə ki, qeyd etdiyimiz məkrli tezis irəli sürənlərin güddüyü məqsədin kökündə Azərbaycanda tarixən əksəriyyət təşkil etmiş türk etnosunun regiona sonralar - yəni çox gec, gəlişini təbliğ və təşviq etmək, bununla da, onların "gəlmə", "yad" etnik element olduğunu "isbatlamaq" amili dayanır.

Haşiyə olaraq vurğulayaq ki, elə bu yalanı, iftiranı və düşmən bildiyi Türkiyə Respublikasının əksəriyyət təşkil edən etnosu ilə Azərbaycanın türk soylu əhalisinin eyni etnik mənşəyi, dili, dini, mədəniyyəti, mentaliteti bölüşməsinə əsas götürən sovet diktatoru İ.V.Stalin də, 1943-cü ildə ikinciləri (Azərbaycan SSR-in əksər əhalisini) bir neçə gün ərzində (yalnız zəruri şeyləri götürmək, qalan daşınar və daşınmaz əmlaka toxunmamaq şərti ilə) vaxtı ilə gəl-

dikləri (guya) Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan çöllərinə köçürmək haqqında göstəriş vermişdi. Lakin yaxın tariximizə ziddiyətli şəxsiyyətlərdən biri kimi düşmüş o zamankı respublika rəhbəri M.Bağirov məcburiyyət qarşısında “Bu xalq türk soylu deyil, fars-iran mənşəlidir. Səlcuqların gəlişindən sonra zorla türkləşməyə məruz qalmışlar.” yanlış fikrini irəli sürməklə həm Azərbaycanın türk müsəlman əhalisini kütləvi deportasiyada məruz qalmaqdan xilas etmiş, həm də etiraf edək ki, etnik mənşəyimizin türkçülük istiqamətində deyil, fars-iran mənşəlilik yönündə araşdırılmasının rəsmi olaraq əsasını qoymuşdu [21, 155].

Sonuncu tarixi baxış bucağının təssübkeşləri isə qədim və ilk orta əsrlər dövründə Azərbaycanın cənub ərazilərində Hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan fars-iran mənşəlilərin, şimal torpaqlarında isə Qafqaz-İber dil ailəsində yer alan dağıstan(ləzgi) dilli əhalinin üstün olması fikrində israrlıdılar. Xatırladaq ki, II konsepsiyanın təmsilçiləri problemə tarixi qanunauyğunluğa, tarixə məntiqli və obyektiv yanaşma metodlarına riayət etmədən münasibət bildirməkdən bu gün də əl çəkməmişlər. Azərbaycanda XI əsrin II yarısı-XII əsrin əvvəllərində cəmi 70-80 il hökmranlıq etmiş oğuz-səlcuq elinin ölkədəki fars və dağıstan dilli yerli etnosları öz içərisində əridərək assimilyasiya uğratması fikrini bu gün də müdafiə etməkdədirlər.

Biz, birinci baxış bucağının tərəfdaşı kimi, II tarixi baxış bucağı tərəfdarlarının qarşısında problemin həlli yolunu assimilyasiya qanunauyğunluğuna söykənməklə, tapmağın mümkünlüyü təklifi ilə çıxış etmək istərdik. Assimilyasiya qanunauyğunluğuna istinad etsək onda hərbi potensial baxımından güclü hər-hansı etnik toplumun zəif qövümü asılı hala salmasına baxmayaraq tabe etdiyindən sivilizasiya baxımından geri qaldığı təqdirdə onun özü əsarət altına aldığı dilini, kultürünü və digər yüksək səviyyəli maddi və mənəvi dəyərlərini qəbul etməklə əriyib yoxa çıxdığını görürük. Nəzərə alsaq ki, birinci fikir tərəfdarları, ümumiyyətlə, türk qövmlərinə, o cümlədən oğuz-səlcuq ellərinə “geridə qalmışlar”, “sivilizasiyanın nə olduğunu bilməyənlər” kimi yanaşırlar, onda onların özlərini bilərəkdən və ya bilməyərəkdən təkzib etməsi qənaətinə də gələ bilərik. Yəni tarixi inkişaf qanunlarından geri qalan oğuz-səlcuq türklərinin cəmi 70- 80-ci il ərzində Azərbaycanın cənubunda və şimalında yaşayan sivil bir toplumları öz içərisində əritməsi amili assimilyasiya qanunauyğunluğunun pozulması deməkdir. Digər tərəfdən assimilyasiya prosesinin getməsi və hər hansı inkişaf etmiş etnosun başqa xalqları öz içərisində əridib yoxa çıxarması üçün ən azından 500-1000 ildən çox vaxtın tələb edilməsi amili də II konsepsiya tərəfdarlarının əsassız olmasını deməyə imkan yaradır.

Problemə digər mövqedən yanaşıb Azərbaycanın cənubunda türk soylu əhali ilə qonşuluq şəraitində bu günün özündə belə fars-iran mənşəli əhalinin, şimalında isə dağıstan dil budağının ləzgi dil qrupuna daxil olan qövmlərinin yaşaması reallığını ikinci tarixi baxış bucağı tərəfdarları qarşısında arqument olaraq da irəli sürə bilərik. Necə olur ki, səlcuq türkləri ölkənin cənubunda “ək-səriyyə” təşkil edən fars-iran mənşəliləri, eləcə də şimalında etnik baxımdan

“dominantlıq” edən ləzgi dilliləri assimilyasiyaya uğratmağı bacarır, lakin tarixən ölkə ərazisində yaşaması yazılı qaynaqlar vasitəsilə təsdiqini tapan bu gündə türk soylu əhali ilə sülh, əmin-amanlıq şəraitində həyat sürən eyni mənşəli milli azlıqları öz içərisində əridib yoxa çıxara bilmir. Məsələyə başqa bir istiqamətdən münasibət bildirərək niyə Azərbaycanda səlcuqlardan xeyli əvvəl ağalığ etmiş əhəmənilər, sasanilər və ərəblər ciddi-cəhd göstərmələrinə rəğmə, bu yerli əhalini (türkləri) nə farslaşdırma nə də, ərəbləşdirə bilmədilər fikrini də, irəli sürə bilərik. Hansı ki, həm farslar, həm də ərəblər Azərbaycanda özlərinə sosial-etnik dayaq yaratmaq, yerli əhalini (türkləri) içərilərində əritmək, kultürünü yoxa çıxarmaq məqsədilə, hətta mühafizəkar imperatorluqlara xas köçürmə siyasətini belə həyata keçirmişdilər.

Tarixçi olmadan da bu məsələyə obyektiv mövqedən münasibət bildirən hər bir ziyalı insan, tədqiqatçı alim, II konsepsiya tərəfdarlarının problemə düzgün yanaşmadıqları qənaətinə gələ bilər. Azərbaycan ərazilərində tarixən məskunlaşan talışların, kürdlərin, avarların, ləzgilərin, saxurların, xınalıqların, haputların, buduqların, tatların və digərlərinin bu günün özündə belə etnik azlıqlar kimi əriyib yoxa çıxmada öz milli varlıqlarını qoruyub saxlaması reallığı [22, 23-42] da, ikinci konsepsiyanın tarixi gerçəkliyə söykənmədiyini qəti şəkildə sübuta yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бакиханов А.А Гюльстан-и-Ирам. Баку: Элм, 1991, 334 с.
2. Əliyev H.Ə. Dünya Azərbaycanlılarının 31 dekabr 2001-ci il həmrəylik gününə həsr olunmuş məruzəsi. Azərbaycan qəzeti, 31 dekabr, 2001.
3. Azərbaycan tarixi. VII cildə. II c. (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 1998, 548 s.
4. Bünyadov Z.M Azərbaycan atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1984, 268 s.
5. Azərbaycan tarixi (Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə). Bakı: ADN, 1994, 688 s.
6. Алыев И.Х. Очерки истории Атропатены. Баку: АГУ, 1989, с. 160.
7. Ağayev R. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycan əhalisinin dili // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodiki jurnal. Bakı: BDU, 2015, № 1, 387 s
8. Бартолд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана. Соч. I-II. С. 1, Вос. Лит, с 775-777, с. 821
9. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərneşr, 1989, 336 s
10. Qırzioğlu M.F. Yuharı Kur və Çoruq boylarında kırpaqlar. Ankara: Türk tarixi qurumu, 1992, s. 278.
11. Azərbaycan islam ansiklopedisi. İstanbul: 1979, s.2.
12. Bahəddin Ögəl. Böyük Hun imperiyası. I kitab. Bakı: Gənclik, 1992, 438 s.
13. Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, 536 s.
14. Новасельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М.: Наука, 1990, с. 262.
15. Əlyarlı S. Etnogenez. Tariximiz açılmamış mövzuları ilə. Bakı: Mütərcim, 2012, 560 s.
16. Qumilyov L. Etnogenez və ya yerin biosferi. Bakı: Nurlan, 2005, 550 s.
17. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: ADU, 1989, 323 s.
18. Əliyev H. Albaniya dövlətinin, Albaniya xalqlarının tarixi və alban məvhumu haqqında // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodiki jurnal. Bakı: BDU, 2015, № 1, 387 s.
19. Məmmədov Q.İ. Zaqaqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, 142 s.
20. PiriyeV. Azərbaycan tarixi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006, 83 s.

21. Məmmədov İ., Məmmədov Ç. Azərbaycan tarixi (XX əsr-XXI əsrin əvvəlləri). Bakı: Print, 2009, 326 s.
22. Nəvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, 256 s.

**О ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ НАРОДА НА ПОЧВЕ
ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ
В ДРЕВНЕМ И СРЕДНЕВЕКОВОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Н.Н.ХАСАЕВ, В.М.ДЖАЛАЛЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В современной историографии Азербайджана этногенез до сих пор вызывает дискуссии. В отечественной историографии сформировалось единое мнение о том, что начало этнического становления азербайджанского народа относится к IV-III векам до н.э. Вопрос завершения процесса формирования народа все еще остается спорным. По мнению сторонников сформировавшейся в этом направлении первой точки зрения, процесс формирования азербайджанского народа завершился во второй половине VII века - первой половине VIII века н.э., в результате ассимиляции местных тюркских народов с пришлыми тюркскими племенами, которые перекочевали в Азербайджан в древнем и раннем средневековье. Сторонники второй концепции завершение этнополитического формирования народа связывают с завоевательным походом сельджуков в Азербайджан в XI-XII веках. Ссылаясь на письменные источники, историческую и этнографическую литературу, авторы статьи приходят к тому мнению, что первая историческая концепция является наиболее верной.

Ключевые слова: турецкий, этнический, народ, общество, концепция, угол зрения

**ABOUT THE THE PROBLEM OF FORMATION OF PEOPLE ON THE BASIS
OF ETHNOPOLITICAL PROCESSES IN AZERBAIJAN DURING
THE ANCIENT AND MEDIEVAL PERIOD**

N.N.KHASAYEV, V.M.JALALZADEH

SUMMARY

One of the problematic issues in the modern Azerbaijani historiography is etnogenesis. Although the formation of the unanimous opinion on the beginning of the ethnic formation of the Azerbaijani people in the IV-III centuries B.C has been solved in the homeland historiography, the dispute over the completion of the process of the nation's formation is still going on. According to the opinion of the supporters of the first viewpoint formed in this direction, the process completed in the second half of the VII century - the first half of the VIII century as a result of the assimilation of the native Turkish noble population with the Turkic tribes that flowed into Azerbaijan during the ancient and early middle ages. The supporters of the second concept are trying to co-ordinate the end of the ethno-political formation of the people with Seljuks' march towards Azerbaijan in the XI-XII centuries. The authors of the article conclude that the first historical perspective is more accurate with reference to written sources, historical and ethnographic literature.

Key words: Turkish, ethnic, people, society, conception, angle of view